

Dinşünaslıq və ilahiyyat: tərifləri, metodları, problemləri və qarşılıqlı əlaqələri

f.f.d. Aliyə Mürsəlova

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
Dinşünaslıq kafedrasının müəllimi

Bakı, Azərbaycan

aliyatagiyeva@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-7806-8353>

Daxilolma tarixi: 03.01.2023

Nəşrə təsdiq tarixi: 12.04.2023

Xülasə

Dinin düzgün şəkildə öyrənilib-öyrədilməsi daim öz aktuallığını qoruyan məsələlərdəndir. Bu məqalədə dini öyrənən iki elm sahəsini – ilahiyyat və dinşünaslıq – onların təriflərini, bu istiqamətə aid əsas terminləri, metodları və aralarındakı qarşılıqlı əlaqəni araşdırmağa çalışdıq. Qeyd etdiyimiz kimi, ilahiyyat və dinşünaslıq dini öyrənən və qarşılıqlı əlaqəli olan sahələrdir, lakin mövzulara fərqli bucaqlar altında yanaşırlar. İlahiyyat dinşünaslığın bir aspekti, dinşünaslıq da ilahiyyatın bir aspekti olsa belə, bu iki disiplin bir- birindən metodologiya baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, ilahiyyat Tanrının təbiətini və dini inancları, dinşünaslıq isə dini sosial və mədəni bir fenomen kimi öyrənən elm sahələridir. Məqalədə sözügedən disiplinlərin tətbiq etdikləri metodlar, həmçinin hər iki sahənin aktual məsələləri və rastlaşdığı problemlər tədqiq olunur. Hər iki elm sahəsinin öz problemlərini elmi metodlardan istifadə edərək fərqli perspektivləri və disiplinləri birləşdirməklə həll etməyə çalışdığı vurğulanır. Bunlarla yanaşı, nümunə olaraq dinşünaslıq və ilahiyyat sahələrində tanınmış alimlərin və onların əsərlərinin adlarına da yer verilir.

Məqalədə, habelə bu iki disiplinin əsas terminləri izah olunur, onlar arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər öyrənilir. Bu istiqamətlərin hansı subyektə aid olduğu, yaxud hansına aid olmaması incələnir, həmçinin bu iki sahə arasındakı qarşılıqlı əlaqələr araşdırılır.

Açar sözlər: tarix, ilahiyat, dinşünaslıq, elm, disiplin, metodologiya.

Jurnalımızda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları müəlliflərə məxsusdur və onlar CC-BY-NC lisenziyası ilə hər kəsə açıq şəkildə dərc olunur.

Religious Studies and Theology: Definitions, Methods, Problems and Mutual Relations

Assist. Prof. Aliya Mursalova

Azerbaijan Institute of Theology

Lecturer at the Department of Religious Studies

Baku, Azerbaijan

aliyatagiyeva@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-7806-8353>

Date of submission: 03.01.2023

Date of acceptance: 12.04.2023

Abstract

One of the topics that is still significant today is the accurate study and teaching of religion. In this article, we aimed to examine the definitions, key concepts, methodologies, and interrelationships of the two scientific disciplines that study religion: theology and religious studies. As previously said, theology and religious studies are subjects that research religion and are linked, but they view the topics from distinct perspectives. Although theology is an aspect of religious studies and religious studies is an aspect of theology, the methodologies of the two disciplines differ greatly. Thus, theology is a branch of science that studies the nature of God and religious beliefs, while religious studies research religion as a social and cultural phenomenon. The essay investigates the methodologies used by the aforementioned disciplines, as well as the current concerns and problems confronting both fields. It is emphasized that both research domains use scientific approaches to tackle their challenges,

combining diverse viewpoints and expertise. In addition, the names and works of well-known researchers in the disciplines of religious studies and theology are offered as examples.

Furthermore, the article defines the key terminology of these two disciplines, examines their similarities and differences, determines if they belong to the same topic or not, and investigates the mutual relationships between these two domains.

Keywords: *History, Theology, Religious Studies, Science, Discipline, Methodology*

The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors and is published as open access under CC-BY-NC license

Религиоведение и теология: определения, методы, проблемы и взаимосвязь

д.ф.ф. Алия Мурсалова

Азербайджанский институт теологии

Преподаватель кафедры религии

Баку, Азербайджан

aliyatagiyeva@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-7806-8353>

Дата подачи статьи в редакцию: 03.01.2023

Дата подтверждения статьи к публикации: 12.04.2023

Резюме

Правильное изучение и преподавание религии – один из вопросов, который остается актуальным и сегодня. В данной статье мы попытались рассмотреть две области науки, изучающие религию, теология и религиоведение, их определения, связанные с ними основные термины и методы, а также взаимосвязь между ними. Как мы уже упоминали, теология и религиоведение – это области, изучающие религию и связанные друг с другом, но их подход к темам отличается. Хотя теология может быть аспектом религиоведения, а религиоведение может быть аспектом теоло-

гии, эти две дисциплины существенно различаются по методологии. Так, теология – это область науки, изучающая природу Бога и религиозные верования, а религиоведение изучает религию как социальный и культурный феномен. В статье изучаются методы, применяемые указанными дисциплинами, а также актуальные вопросы и проблемы, с которыми сталкиваются обе области. Отмечается, что обе области науки пытаются решить свои проблемы путем объединения различных точек зрения и дисциплин с использованием научных методов. Кроме того, в качестве примеров приводятся имена известных ученых в области религиоведения и теологии и их труды.

Также в статье разъясняются основные термины этих двух дисциплин, изучаются как сходства, так и различия между ними, их отнесение к какому-либо субъекту, а также исследуется взаимосвязь между этими двумя областями.

Ключевые слова: история, теология, религиоведение, наука, дисциплина, методология.

Авторские права на статьи, опубликованные в нашем журнале, принадлежат авторам и публикуются в открытом доступе по лицензии CC-BY-NC

Giriş

Mədəniyyətlər zaman-zaman öz daxili dəyərlər sistemlərini, əxlaqlarını və bəşəriyyətin Tanrı ilə münasibətləri haqqında nəzəriyyələrini inkişaf etdirmişdir. Bu fəlsəfələr qədimdən başlayaraq, bugünədək daim təkmilləşir; bunlardan ikisi isə dinşünaslıq və ilahiyyat elmləridir.

Dinşünaslıq və ilahiyyat insanların inancları, düşüncələri və dinlərin təbiəti haqqında araşdırmalar aparan iki disiplindir. Hər iki disiplin insan mərkəzlidir, tarixi metodologiyaya sahibdir, ümumi elmlərlə maraqlanır, dinlərarası dialoqa əhəmiyyət verir və qarşılıqlı anlayışa təşviq edir. Bundan əlavə, dinlərin sosial və mədəni təsirləri üzərində işləmək, müqəddəs mətnlərin təfsirləri ilə maraqlanmaq, inancların və doktrinlərin analizinə vacib yer ayırmaq və s. kimi ortaq nöqtələri də var (Knott 2007, 175). Məhz bunlar sayəsində ilahiyyat və dinşünaslıq bir-birini tamamlayan əlaqənin qurulmasına imkan yaradır. Hər iki disiplin də dinlərin mahiyyətini və məziyyətlərini dərk etmək üçün vacib

yerə sahibdir (Kиселев 2020, 91). Hər ikisinin də insanın mənəvi dünyasına istiqamətlənməsinə baxmayaraq, fərqli yanaşmaları da mövcuddur. Hər iki disiplin də insanların dini inanclarını dərk etmək üçün çalışır, yalnız fərqli metodlar və hədəflərə sahibdirlər. Ona görə də hər iki disiplin arasında bəzən ixtilaf və fərqliliklər ortaya çıxır.

İlahiyyat elmi bir sıra tədqiqat metodları, mövzular və fənlərlə məşğul olur. Bu akademik ənənə çox vaxt müstəsna olaraq peşəkarların hazırlanması üçün pastoral və praktiki teologiyayı əhatə edir. Bu disipline psixologiya, qrup terapiyası, konsultasiya, sosial iş və s. aiddir. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, dinşünaslıq şərqşünaslıqda və Qərb alimlərinin Şərq dillərinin və müqəddəs ədəbiyyatlarının kəşfində gördükləri məftunluq üzrə inkişaf etdi. Bəzən antropologiyanın, sosiologiyanın və psixologiyanın erkən inkişafı ilə sıx bağlı olan dinin elmi və müqayisəli tədqiqi ilə də məşğul oldu. Dinşünaslıq elminin tədqiqat sahələrinə Avropa daxilində və ondan kənarda mövcud olan cəmiyyətlərin mədəniyyətlərini, mətnlərini, sənətlərini və təcrübələrini qiymətləndirmək; sosial elmlər və müasir mədəniyyət, ədəbiyyat və gender tədqiqatları ilə əhəmiyyətli qarşılıqlı əlaqəni öyrənmək; müxtəlif mədəniyyətlərdəki inanclar və təcrübələr kimi mövzuları müqayisə edə bilmək; mövzuda məqsəd, metod və fərziyyələr haqqında geniş müzakirələr aparmaq aid edilir. Buradan çıxış edərək, "Dinşünaslıq ilahiyyatın ənənəvi apologetik öhdəliyinə qarşı müqayisədə neytral, fenomenoloji və ya obyektiv mövqe tutmağı hədəfləmişdir", – deyə bilərik (Motahhare, 2007, 8-9).

Dinşünaslıq və ilahiyyat disiplinləri bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb edir, aktuallığını qoruyub-saxlayır. Bu iki elmin bəzi aktual məqamları aşağıda qeyd olunmuşdur:

3. Din və cəmiyyət arasında əlaqə; din insan həyatına dərinlən təsir etdiyinə görə, cəmiyyətlərin mühüm bir hissəsinə çevrilmişdir. Dinşünaslar və ilahiyyatçılar dinin cəmiyyətdəki rolunu, təsirini və transformasiyalarını araşdırıb, cəmiyyət və din arasında mövcud olan əlaqəni anlamağa çalışır. Dinin sosial, mədəni və siyasi ölçülərinin təhlili dövlət tərəfindən vacib aspektlərdən biri sayılır.

4. Dinlərarası dialoq; qloballaşma prosesi ilə müxtəlif dinlərə mənsub insanlar daha çox ünsiyyətdə və qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Dinşünaslar və ilahiyyatçılar müxtəlif dinlər arasında bağların yaranmasına təşviq etməklə dünyada sülhə və dini təhlükəsizliyə nail olmağa çalışırlar.

5. Din və elm arasında əlaqə; müasir dünyada yeni kəşflər, elmin və texnologiyaların inkişafı dinin anlaşılmasına və təfsir olunmasına təsir göstərir. Dinşünaslar və ilahiyyatçılar elm və din arasında əlaqə qurmağa, texnologiyanın inkişafı ilə bağlı bəzi dini ibadətlərin, mərasimlərin, şəri hökmlərin dəyişib-dəyişilməməsi ilə bağlı müzakirələr aparırlar.

6. İncə və insan psixologiyası; inamın insan psixologiyasına dərin təsirləri hamıya məlumdur. Dinşünaslar və ilahiyyatçıların dinin insan düşüncələrinə, davranışlarına və duyğularına necə təsir etdiyi mövzusunda apardıqları tədqiqatlar aktual mövzulardan biri hesab edilir.

7. Din və etika; dinlər əxlaqi dəyərlərin mənbəyi hesab edilir və etikaya birbaşa təsir göstərir. Dinşünaslar və ilahiyyatçılar dinlərin əxlaqi prinsiplərə, dəyərlərə və mənəviyata təsirini araşdırıb etika sahəsinə mühüm töhfələr verirlər.

Sadaladığımız amillər göstərir ki, dinşünaslıq və ilahiyyat bu gün də vacib və aktual hesab olunan məsələlərə toxunur. Hər iki disiplin din və inancların bəşəriyyətə təsirini anlamağa, bilik istehsal edib cəmiyyətdə müzakirələr formalaşdıraraq, onu harmoniya və əmin-amanlıq mühitində saxlamağa çalışır.

Göründüyü kimi, dinşünaslıq multidisiplinar xarakter daşıyır, həmçinin din mövzusunun və onun öyrənilmə metodlarının geniş sahəsinə əhatə edir. Bu iki disiplinlərin araşdırma sahələrinə tək-cə məlumatların mənimsənilməsi daxil deyildir. Həmçinin:

- xam məlumatların necə başa düşülməsi və strukturlaşdırılması ilə bağlı tənqidi təhlil və nəzəri çərçivədə müzakirələrin aparılması;
- qədim, yaxud müasir bir və ya bir neçə dinin, o cümlədən hər birinin mənşəyinin, tarixinin, inkişafının, indiki xarakterinin araşdırılması;
- orijinal dillərdə olan mətnlərin, xüsusən də bir və ya bir neçə praktik icma üçün müqəddəs sayılan mətnlərin oxunması, təhlili və şərhilə məşğul olmaq;
- mətn(lər)i yaradan tarixi kontekstə, onun (onların) mənası və indiki dövrdə müvafiq mömin icması və ya bugünkü digər oxucular üçün tətbiqi ilə bağlı hermenevtik suallara diqqət yetirilməsi;
- bəzi əsas dini mütəfəkkirlərin, peyğəmbərlərin, müəllimlərin, asketlərin, mistiklərin, təbiblərin və ya liderlərin mövcud işləri ilə, yaxud sonrakı təsiri ilə əlaqənin öyrənilməsi;

– mətnlərin, təcrübələrin, dini icmaların sosial və mədəni varlıqlar kimi və ya onların müxtəlif sənət formalarının öyrənilməsi istiqamətində humanitar və sosial elmlərdəki digər fənlərdən uyğunlaşdırılmış müxtəlif tənqidi tədqiqat metodlarının tətbiq edilməsi;

– etika, əxlaq və dəyərlər sahəsində dinin digər aspektləri ilə birlikdə tədqiq edilməsi bura daxildir (Motahhare, 2007, 14). Dinşünaslığın tədqiqat sahəsinə – teoriya, öyrənmə metodları, müqayisəli din, dinin fenomenologiyası, hermenevtika, dialoq, din sosiologiyası, dini antropologiya, din psixologiyası, din fəlsəfəsi (teizm, şər, axirət həyatı), din incəsənəti, memarlıq, ikonoqrafiya və simvollar, mistisizm, spiritualizm, liturgiya, dini təcrübə, mif, həcc, keçid ayinləri, müqəddəslik anlayışları, monastizm, fundamentalizm, zorakılıq, ölüm, dində etika (dini etikanın təbiəti, əsas dəyərləri və ətraf mühit, müharibə, iqtisadiyyat, siyasət, bioetika), cins və din, elm və din, müasir və postmodernist düşüncə, din və media (film, ədəbiyyat, internet) və dini təhsil aiddir. Dinşünaslıq Yəhudilik, Xristianlıq, İslam, Zərdüştlük, Bəhailik, Hinduizm, Buddizm, Caynizm, Siqhizm, Konfusionizm, Daoizm, Sintoizm, şamanizm, qədim dinlər (Roma, yunan, Yaxın Şərq, Skandinav, Misir və s.), yeni dini hərəkatlar, Bütperəstlik, Yeni era (New Age), milli və populyar dinləri öyrənir.

İlahiyat elminin tədqiqat sahəsinə isə incilşünaslıq (tarixi, sosial, teoriya və hermenevtika aspektlərindən öyrənilən Əhdi-Ətiq və erkən Yəhudilik, Əhdi-Cədid və erkən Xristianlıq), digər dini mətnlərin (tal-mudşünaslıq və ravvin ədəbiyyatı, Quran və hədisşünaslıq, Zərdüşť qathaların, Buddist sutra və abhidharmasının, Hinduist upanişadaların, Bhaqavat-Gitanın və Dao de Kinqin) öyrənilməsi, dilşünaslıq (ibri, yunan, latın, ərəb, aramey, fars, sanskrit, pali və s.), teoloji (tarixi (qədim dövr, Orta əsrlər və müasir dövr), məzhəbi, doktrinal (sistemik), azadlıq/feminist/qara, ekoloji teologiya, təcrübi/pastoral/mərasim/liturji, mədəniyyətlərarası/missioloji, ekumenik), tarixi (dinlərin yaranması və təşəkkül etməsi, adət-ənənələri, mədəniyyəti, siyasi və sosial konteksti) aiddir.

Ümumiyyətlə, ilahiyat və dinşünaslıq mövzulara fərqli baxış bucağında yaxınlaşan iki müxtəlif disipline. Bunlar arasında təməl fərqliliklərini, təxminən, maddələr halında aşağıdakı kimi verə bilərik (Bernhardt 2012, 970- 971):

Tərif baxımından; ilahiyat – Tanrının varlığını, xüsusiyyətlərini və münasibətini teoloji istiqamətdən; dinşünaslıq isə dinlərin tarixini, sosioloji, antropoloji cəhətlərini incələyən bir disipline.

Yanaşma baxımından; ilahiyyat – inanc və doktrinlərin məntiqi analizini aparır; dinşünaslıq isə dinlərin insan həyatı və cəmiyyət üzərindəki təsirini, tarixi və sosioloji kontekstdə tədqiq edir.

Mənbə baxımından; ilahiyyat – İslam, Xristianlıq, Yəhudilik kimi dini mətnləri və müqəddəs kitabları incələyir; dinşünaslıq isə antropologiya, sosiologiya, tarix və psixologiya kimi digər elm sahələrindən faydalanaraq dinləri tədqiq edir.

Məqsəd baxımından; ilahiyyat – dinlərin inanc və doktrinlərini açıqlamaq və başa düşmək üçün çalışır; dinşünaslıq isə dinlərin tarixi, mədəni və ictimai yönlerini araşdırır.

Əlaqəli mövzular baxımından; ilahiyyat – Tanrının varlığı, teoloji arqumentləri, müqəddəs kitabların təfsir olunması, dinlərarası dialoq kimi mövzuları əhatə edir; dinşünaslıq isə dinlərin tarixi təşəkkülü, ritualları, mifləri, simvolları, dinlərin təsiri nəticəsində ortaya çıxan mədəniyyətləri və ictimai quruluşu tədqiq edir.

Metodologiya baxımından; hər iki disipline özünəməxsus metodologiyası vardır (Knott 2007, 180). Dinşünaslar antropoloji, tarixi və s. disiplinlərin metodlarından istifadə edərək analiz aparır, ilahiyyatçılar isə dini kitablar, fəlsəfə, məntiq və teoloji disiplinlərdən yararlanırlar.

Dinşünaslıq: tərfi, metodu və problemləri

Dinşünaslıq – əsas dünya dinlərinin yaranmasını, təkamülünü və yayılmasını öyrənən elmdir. Dinşünaslıq – dinlərin tarixini sosioloji, antropoloji və psixoloji cəhətdən araşdıran bir disipline. Həmçinin bu elm dinlərin mənbəsi, inkişafı, inanc sistemləri, ritualları, təsiri və qurumları kimi mövzuları da əhatə edir (Motahhare 2007, 5-6). Dinşünaslar insanların dini inancları və tətbiqatlarını dərk etmək üçün tarixi sənədlər, arxeoloji tapıntılar, sosioloji tədqiqatlar, antropoloji müşahidələr və psixoloji analizlər kimi fərqli metodlardan istifadə edirlər (Кузьмина 2013, 150). Dinşünaslar dinlərin insanlar və cəmiyyətlər üzərindəki təsirləri haqqında da tədqiqatlar aparırlar. Bu çalışmaları məqsədi dinlərin insan davranışlarına və düşüncələrinə necə təsir etdiyini başa düşmək üçün lazımdır. Habelə bu disipline insanların dini davranışlarını və inanclarını müəyyən edən sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni amilləri də tədqiq edib, insanların inancları və ibadətləri haqqında obyektiv şəkildə təqdimat verib, fərqli dinlərə hörmət sərgiləyir (Francis, Clooney 2010, 9). Dinşünaslıq müxtəlif dinlər və inanc sistemləri haqqında tolerant və obyektiv bir metod seçərkən, eyni zamanda, tənqidi dü-

şüncə, tarixi perspektiv və elmi metodlara əsaslanan araşdırma disiplinidir.

Dinşünaslığın terminologiyasına gəldikdə, fərqli disiplinlərdən olan məfhum və terminlərin birləşməsindən yaranır. Aşağıdakı terminlər dinşünaslığın təməl terminologiyasını meydana gətirir:

Din – insanların inandıqları, həyatlarını yönləndirdikləri, cəmiyyətdə birliyi təmin edən, fərdi və ictimai mənalar daşıyan inanc sistemidir. **Inanc** – bir insanın qəlbində və zehmində düşüncə, fikir və dəyərlər bütünüdür. **Tanrı** – dinlərin inandığı, kainatı yaradan, idarə edən və nizamda saxlayan varlıq və ya varlıqlardır. **Müqəddəs** – Tanrı və ya tanrılara aid olduğuna inanılan əşyalardır. **Kitab** – bir dinin təməl mətni olan yazılı əsərdir. **İbadət** – Tanrıya və ya tanrılara edilən sitayişxarakterli davranışlardır. **Teologiya** – Tanrı haqqında fəlsəfi və dini düşüncələrin incələnməsidir. **Mifologiya** – bir cəmiyyətin və ya mədəniyyətin inanclarına söykənən əfsanələr, hekayələr və simvollarıdır. **Simvol** – bir inancın və ya mədəniyyətin mənalandırılması üçün istifadə etdiyi işarələrdir.

Yuxarıda qeyd olunan terminlər dinşünaslığı başa düşmək və araşdırmaq üçün istifadə edilən təməl məfhumlardır.

Dinşünaslar dinlərin ictimai nizam, şəxsiyyət, diferensiaslaşma, marginallaslaşma və qarşılıqlı kimi sahələrdə necə rol oynadığını da araşdırırlar. Dinşünaslıq, sadəcə olaraq, dinlərə inanan insanların deyil, eyni zamanda, aqnostik və ya ateist olan insanların inanclarını anlamağa kömək edir. Dinşünaslıq elmi XIX əsrdə Avropada ortaya çıxan bir çox intellektual axının təsiri altında inkişaf etmişdir. Bu axınlar arasında maariflənmə dövrü, romantizm, təkamül teoriyası və pozitivizm kimi axınlar yer alırdı. Bir elm kimi isə XIX əsrin sonlarına doğru yayılmağa başladı və XX əsrdə daha böyük rezonans doğurdu. Bu müddətdə fərqli ölkələrdə və mədəniyyətlərdə dinlər haqqında aparılan tədqiqatlar dinşünaslıq elminin inkişafına töhfə verdi.

Dinşünaslıq elminin özünəməxsus müxtəlif problemləri də vardır.

Bunlara aşağıdakılar aiddir:

1. Dinin tərfi və sərhədləri. Dinşünaslığın əsas problemi dinə verilən tərif və onun əhatə dairəsi ilə bağlıdır. Fərqli mədəniyyətlərdə və inanclarda dinə fərqli təriflər verildiyinə görə, ümumi tək bir tərifə rast gəlmək mümkün deyildir.

2. Obyektivlik və subyektivlik. Dinşünaslar obyektiv və subyektiv şəkildə dinləri incələməyə çalışanda dinlərin şəxsi və təcrübi ölçüləri ilə

rastlaşır ki, nəticədə bu, dinlərin anlaşılmasını və açıqlanmasını çətin hala gətirir.

3. Mənbələrin məzmunu və şərh. Dinşünaslar dinlərin müqəddəs mətnləri, mifologiya və digər mənbələr üzərində işləyəndə, bunlarda olan məzmun və şərh, ümumilikdə, qarışıq və çoxqatlı olduğuna görə, fərqli təfsirlərə yol açdığı üçün müxtəlif tərcümələrə səbəb olur.

4. Din və elm əlaqəsi. Dinşünaslıq dinlərin tarixi və mədəni sahələrini araşdıranda elm təbii dünyanı anlamaq üçün empirik metodlardan istifadə edir. Din və elm arasında əlaqə və harmoniya mövzusu dinşünaslar və alimlər arasında davamlı müzakirə mövzusu olmuşdur.

5. Din və əxlaq. Dinşünaslar dinlərin insan davranışları və əxlaqi dəyərlər üzərindəki təsirini tədqiq edəndə bunlar arasındakı əlaqəni anlamağa çalışırlar. Fərqli dinlərin əxlaq təlimləri arasında oxşarlıq olsa da, müxtəliflik bəzən ziddiyyətlərə yol açır.

Yuxarıda qeyd olunan bütün bu fərqliliklər nüərəkkəbliyi və çətinliyi əks etdirsə də, bu çağırışlar dinşünasları elmi metodlardan istifadə etməyə təşviq, dinləri analiz etmək üçün fərqli perspektivləri bir araya gətirməyə vadar edir.

İlahiyyət: tərfi, metodu və problemləri

Lüğəvi mənasına görə, "ilahiyyət" sözü yunan dilindəki "*theos*" (Tanrı) və "*logos*" (bilik) kəlmələrinin birləşməsindən yaranmış (Антонов 2012, 74) və "*Tanrı haqqında elm*" kimi tərcümə edilmişdir. Deməli, ilahiyyət Tanrının sistemli tədqiqi haqqında elmdir (Овсиенко 2004, 120). İlahiyyət Tanrının təbiəti, varlığı, xüsusiyyətləri və əlaqəsi kimi fəlsəfi, teoloji problemləri incələyən disiplindir (Кузьмина 2013, 150). İlahiyyət fəlsəfi düşüncə və teoloji ənənənin bir parçasıdır və insanların Tanrıya istiqamətlənmiş inanc və düşüncələrinin formalaşmasını araşdırır. Bu elm dinlərin təməl mətnləri və adətləri üzərində konsentrasiya edir. İlahi kitabların, hədislərin və digər dini mətnlərin təfsir və şərh olunması, düzgün şəkildə anlaşılması, tətbiq edilməsi üçün çalışır (Motahhare 2007, 7-8). İlahiyyətin məqsədi Tanrının fəlsəfi və teoloji baxımdan anlaşılmasına töhfə verməkdir. Bu səbəbdən, ilahiyyətçilər Tanrının varlığına, birliyinə, sonsuzluğuna, hər şeyi bildiyinə və gücü çatdığına dair teoloji və fəlsəfi mübahisələr edirlər. Bundan əlavə, ilahiyyət insanların Tanrı haqqında inanc və düşüncələrinin necə dəyişdiyini və inkişaf etdiyini də araşdırır (Киселев 2020, 92).

İlahiyyət, sadəcə, tək bir dinin deyil, eyni zamanda, dünya dinlərinin fəlsəfi və teoloji ölçülərini də incələyib, dinlər arasında oxşarlıqları

və fərqlilikləri axtarmağa çalışır (Francis, Clooney 2010, 9-10). İlahiyat insanların dünyagörüşlərini dərk etmək və bəşəriyyətin ekzistensial suallarına cavab tapmaq üçün vacib bir disipline.

İlahiyat elminin kökü qədim dövrlərdəkdir. Antik yunan filosofları, ələlxüsus Sokrat, Platon və Aristotel tanrıların təbiəti və insanların onlarla mövcud olan münasibətləri haqqında düşüncələr və fikirlər ortaya qoymuşlar. Xristianlıq və İslam kimi dinlər də özlərinəməxsus teoloji düşüncələri inkişaf etdirmiş, bu düşüncələr daha sonrakı ilahiyat araşdırmalarının əsasını meydana gətirmişdir. Orta əsrlərdə Xristianlıq və İslam dünyası ilahiyat tədqiqatlarının mərkəzində olmuşdur. Katolik Kilsəsi teoloji və fəlsəfi tədqiqatlar aparmaq üçün universitetlər qurmuş, Orta əsr fəlsəfəsi və teologiyası sahələrində əhəmiyyətli əsərlər meydana gəlmişdir. Renessans dövründə ilahiyat araşdırmaları yenidən canlanmağa başladı və Xristianlıq xaricində qalan digər dinlər də bu araşdırmaların mövzusu halına gəldi. Reformasiya hərəkatı Xristianlıqda ilahiyat araşdırmalarının istiqamətini dəyişdirdi, protestant teoloqlar özlərinəməxsus fəlsəfi və teoloji fikirlər ortaya qoymağa başladılar. On səkkizinci əsrdə Maariflənmə dövrü ilahiyat tədqiqatlarının formalaşmasına səbəb oldu. Maariflənmə dövrünün mütəfəkkirləri dini rəasional aspektdən tənqid etdikdə Tanrının varlığı, təbiəti və insanlarla olan münasibəti kimi mövzulara fərqli metod gətirdilər.

İlahiyat elmini dərk etmək və araşdırmaq üçün dinşünaslıq elmindəki “Tanrı”, “kitab”, “teologiya” və “ibadət” terminlərindən əlavə, aşağıdakı təməl terminlərdən də istifadə olunur:

İlahi sifətlər – Tanrının xüsusiyyətləri və məziyyətləridir. Tövhid – tək Tanrı inancıdır. Vəhy – Tanrının insanlara ötürdüyü düzgün məlumatdır. Peyğəmbər – Tanrının seçdiyi xüsusi insanlar, insanlara Tanrının mesajlarını çatdıran şəxslərdir. Qədər – Tanrının insanların həyatlarını müəyyən etdiyi inandır. Axirət – bu həyatdan sonra var olduğuna inanılan sonsuz bir yaşayış şəkli.

İlahiyat elminin də özünəməxsus problemləri mövcuddur. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. Tanrının varlığı. İlahiyat elmi Tanrının varlığını və mahiyyətini anlamağa çalışan bir disipline. Tanrının varlığına dair dəqiq dəlillər gətirmək çətindir, bu mövzuda fərqli fəlsəfi, teoloji və metafizik arqumentlər vardır.

2. Şər problemi. İlahiyat elmi Tanrının qüdrəti, xeyirxahlığı və müqəddəsliyi ilə bir yerə sığmayan şər və əzab problemini araşdırır.

3. İlahi sifətlərin konseptuallaşdırılması. İlahiyyat elmi Tanrının xüsusiyyətlərini və mahiyyətini anlamağa çalışır. Bununla belə, Tanrının hüdudsuz, hər şeyi bilən, hər şeyə qadir olduğu kimi məziyyətləri insan idrakı ilə necə uyğunlaşdırılacağı mübahisəlidir.

4. Dinlərarası dialoq. İlahiyyat elmi fərqli dinlərin teologiyalarını və inanc sistemlərini araşdırıb dinlərarası dialoqa təşviq etməyə çalışsa da, müxtəlif dinlərin inanclarının fərqliliyi və bəzən də ziddiyyətləri bu dialoq prosesini çətinləşdirir.

5. Müqəddəs mətnlərin təfsiri. İlahiyyat elmi müqəddəs yazıların mənasını və interpretasiyasını anlamağa çalışır. Müqəddəs ayələr isə tez-tez müxtəlif təfsirlərə açıq ola bildiklərinə görə, nəticədə, fərqli teoloji və doktrinal yanaşmalara səbəb olur.

6. Din və müasirlik arasında əlaqə. İlahiyyat elmi dinin müasir dünya ilə necə əlaqələndiriləcəyi məsələsini tədqiq edir. Dinlərin “müasir elm, demokratiya, gender bərabərliyi, feminizm və insan hüquqları” kimi anlayışlara uyğunlaşdırılması, dinin sosial dəyişikliklərə və transformasiyalara necə cavab verəcəyi mühüm problemdir.

Yuxarıda qeyd olunan bu problemlər ilahiyyat elminin çətinliklərini əks etdirir. İlahiyyat elmi insanların Tanrı və din haqqındakı anlayışlarını təkmilləşdirməyə çalışanda, fərqli perspektivləri və disiplinləri birləşdirib müxtəlif problemləri həll etməyi hədəfə alır.

Dinşünaslıq və ilahiyyat elmləri arasındakı əlaqə

Dinşünaslıq və ilahiyyat arasında ən mühüm əlaqələrdən biri – bu elmlərin müxtəlif yollarla anlayışı təşviq etməyi hədəfləməsidir. Məsələn: həm keçmişdə, həm də müasir dövrdə müxtəlif dini mədəniyyətlərə marağı və onlara heyranlığı stimullaşdırmaq; bir və ya bir neçə xüsusi dini ənənənin müqəddəs mətnlərinin, tarixinin, təcrübələrinin və inkişaf etmiş teologiyasının (və ya dini düşüncəsinin) dərinədən öyrənilməsinə imkan yaratmaq; din(lər)in bədii, etik, cinsi, sosial, siyasi və mədəni xüsusiyyətlərini nəzərə almaq üçün imkanlar yaratmaq; bir tərəfdən, din və ilahiyyat, digər tərəfdən, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət arasında əlaqəni fənlərarası şəkildə araşdırmaq; cəmiyyətlər daxilində və dini ənənələr daxilində, o cümlədən münaqişələr üçün dini sədaqət imkanları haqqında məlumatlılığı açmaq; həm tanış, həm də tanış olmayan nöqtəyi-nəzərlərlə empatik əlaqəni təşviq etmək; fərziyyələr haqqında özünütənqidi və müəyyən bir mövqe üçün arqumentin konstruktiv və tenqidi izahını təşviq etmək; həm mövzunun mahiyyəti ilə bağlı müzakirələrdə, həm də müxtəlif ənənələr arasında dia-

loqda iştiraka dəvət etmək; müxtəlif nəzəriyyə və tədqiqat metodlarından ağıldan istifadəni təşviq etmək, müvafiq məlumat və arqumentlərin tənqidi təhlilinə cəlb etmək; vəziyyətin dəyişdirilməsində tənqidi iştirak imkanlarını təmin etmək (məsələn, azadlıqçı və ya feminist yanaşmalar) (Motahhare, 2007, 7).

Qərbdə Maarifçilik dövründən sonra ilahiyyatla bağlı mübahisələrdə tarixi və təfsir baxımından Xristianlığın etibarlılığı sınaqdan keçirildiyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Tarixi-tənqidi üslub uzun müddət Bibliya tədqiqatlarında mübahisəsiz üstünlük təşkil edirdi, halbuki arxeologiya elmi həm Bibliya tarixçilərinin maraqları tərəfindən motivasiya edilmiş, həm də istismar edilmişdir. Tarixi ilahiyyat və kilsə o dövrün ilahiyyat elminin əsas elementləri olaraq qalmışdır. Dinşünaslıq da bu cür tarix və mətnşünaslıqla məşğul olur. Məsələn, buddologiya, islamşünaslıq və yəhudişünaslığın inkişafı, hətta onların müqəddəs mətnlərinin şərhində də tarixi paradıqmaya əməl etməyə meyillidir. Bu cür tarixi yanaşmalar akademik təfsirləri dini icmalarda təklif olunan ekspozisiya növündən fərqləndirir.

Biz hər iki disipinin həm daxili, həm də kənar perspektivlərini araşdırmağa bilərik. Hər bir istiqamət üzrə araşdırma müxtəlif metodlarla əldə edilir. Məsələn, biri böyük bir dini mütəfəkkirin, peyğəmbərin və ya liderin mövcud əsərlərinin öyrənilməsinə əhatə edirsə, digəri marksist və ya feminist təhlilin hermenevtikasını yarada bilir.

Avropa maarifçiliyi dərinə formalaşan dini tədqiqatlar və müasir teologiya arasında bir gündəm təyin etdi. Getdikcə artan hermenevtika, tənqidi nəzəriyyə və post-modern gündəmlər mövzunun bütün aspektlərini məlumatlandırmağa başladı. Qlobal perspektivlər, dinlərarası və ekumenik problemlər, gender, irq və mədəniyyət məsələləri, eləcə də tədqiqat metodları ilə bağlı fundamental müzakirələr dinşünaslığın, ilahiyyatın xarakteri və parametrləri arasına daxil olundu (Motahhare, 2007, 12).

Dinşünaslıq və ilahiyyat sahəsindəki bəzi tədqiqatlar

Qərbdə dinşünaslıq və ilahiyyat elmlərini yaradan, onların təkmilləşməsində müstəsna rol oynayan və bunlar arasında əlaqəni təmin edən dünyaca məşhur alimlər vardır. Bu alimlərin siyahısı olduqca genişdir. Belə ki, aşağıda onlardan bəzilərini nümunə kimi qeyd edə bilərik:

Rudolf Otto (Rudolf Otto) alman ilahiyyatçısı və filosofudur, “Müqəddəs” adlı əsəri ilə tanınır. Bu əsər dinin təbiəti və müqəddəs təcrübə mövzularını əhatə edir.

Mirça Eliade (Mircea Eliade) roman ilahiyyatçısı, dünya miqyasında tanınmış dinşünas mütəxəssisdir. Eliade dinlərin tarixini və təbiətini incələyən bir çox əsər yazmışdır.

Vilyam Ceyms (William James) amerikalı filosof və psixoloqdur, “Din və inanc üzərinə” adlı əsəri ilə tanınır. Bu əsər dini təcrübənin təbiətini və psixologiyasını araşdırır. Karl Yunq (Carl Jung) isveçrəli psixoloq, insan şüurunda dini simvolların və arxetiplərin analizini edən dinşünas mütəxəssisdir. Yunq “Cavablar axtaran insan” adlı əsəri ilə tanınır.

Pol Tillix (Paul Tillich) almanəsilli, Amerikada yaşayan ilahiyyatçı və filosofdur, “Din ilə əlaqəli bir araşdırma” əsəri ilə tanınır. Tillix dinin təbiətinin insanın təməl qayğıları ilə necə əlaqəli olduğunu da araşdırır.

Karen Armstronq (Karen Armstron) – ingilis yazıçısı və ilahiyyatçısıdır, dinlərin tarixini və təbiətini əhatə edən xeyli əsər müəllifidir. Armstronqun dinlərin tarixi və mədəni konteksti haqqında irəli sürdüyü bir çox görüşü var (Антонов 2012, 77).

Şərq dinşünasları da İslam dininin fəlsəfi və teoloji tərəflərini incələyən alimlərdir. İslam dinşünasları Quran, hədis və İslam tarixi kimi qaynaqlardan istifadə edərək, İslamın mahiyyətini, tarixini və təkamülünü anlamaq üçün çalışırlar. İslam dinşünasları İslamın təməl inanclarını, fəlsəfəsini, etik dəyərlərini və hüquq sistemini araşdıraraq, İslam cəmiyyətlərinin gündəlik həyatında təsirli olan mövzuları da araşdırırlar.

İslam dinşünasları və ilahiyyatçıları arasında bir sıra tanınmış şəxs vardır. İslam ilahiyyatı ənənəsində İslam peyğəmbəri Məhəmmədin həyatından bəhs edən hədisləri cildlətdirən və onlara şərh verən hədisçilər vacib yer tuturlar. Bundan əlavə, İslam ilahiyyatında fəlsəfi düşüncənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan filosoflar da mövcuddur. İslam ilahiyyatçıları arasında bir sıra məşhur ad da qeyd etmək olar. Məsələn, bunların arasında “İxyəu ulumid-din” əsərinin müəllifi İmam Qəzzali, “Təhafütüt-təhafüt” adlı əsərin müəllifi İbn Rüşd, “Kitəbul-ibər” əsərinin müəllifi İbn Haldun, fəlsəfəçi Məhəmməd İqbal, “Tarixi-təfsir” anlayışının qurucusu Fazlur Rahman Malik, təfsir və fiqlə bağlı əsərlər yazan İbn Teymiyyə, “əl-Fisal fil-miləl vəl-əhva vən-nihal” əsərinin müəllifi İbn Hazm, “Futuhət” əsərinin müəllifi İbn Arabi, hədis, şəriət, təsəvvüf və fəlsəfə sahəsində bir sıra əsərin müəllifi Şah Vəli-

yullah Dəhləvi və digər alimlər İslam düşüncəsində əhəmiyyətli yerə sahibdirlər. Bu mütəfəkkirlər İslamın fəlsəfi və teoloji cəhətlərini əhatə edən əsərlər yazmış və hələ bir çox müasir dinşünas hazırda da bu mütəfəkkirlərin fikirlərindən təsirlənməyə və istifadə etməyə davam edir.

Bu gün dünyanın fərqli yerlərindəki ali təhsil müəssisələrində İslam dinşünasları yetişdirilməkdə davam edir. İslam dinşünasları İslamın mahiyyətini və çağımızın problemlərini araşdıraraq, xüsusilə İslam cəmiyyətinə, ümumiyyətlə isə dünyaya töhfələr vermək üçün çalışırlar. Bundan əlavə, bu alimlər dialoq və anlayış yolu ilə fərqli dinlər və mədəniyyətlər arasında sülh, əmin-amanlıq, işbirliyi, həmrəylik və dəstəyi təşviq etmək üçün də səy göstərirlər (Yeşilyurt 2009, 10-11).

Xristian ilahiyyatında Müqəddəs Kitab və kilsə papaları əhəmiyyətli yerə sahibdirlər. Orta əsrlərdə incillərə şərhlər yazan teoloqlar və filosoflar xristian ilahiyyatının inkişafına töhfə vermişlər. Belə ki, bu alimlər arasında "Protreptik" əsərinin müəllifi isgəndəriyyəli Kliment, xristian inanclarını sistemləşdirən və "Biliyin mənbəyi" əsərinin müəllifi Yuhənna Damaskin, Müqəddəs Avqustin (St. Augustine), ikicildlik "Cəmlər" ("Teologiyanın cəmi" və "Büt-pərəstlik əleyhinə cəm"/"Fəlsəfənin cəmi") əsərinin müəllifi müqəddəs Tomas Akvinalı (St. Thomas Aquinas), Con Kalvin (John Calvin), alman teoloqu F. Şleyermaxer (Friedrich Schleiermacher), "95 tezis" in müəllifi Martin Lüter (Martin Luther) və başqa adları qeyd etmək olar (Антонов 2012, 75; Скворцов 2003, 295–298).

Yəhudi ilahiyyatı da vacib bir mərtəbəyə sahibdir. Yəhudi tarixinin ən əhəmiyyətli dini mətnləri olan Tövrat və Talmudun təfsir edilməsi yəhudi ilahiyyatının inkişafında böyük rol oynamışdır. Yəhudi mütəfəkkirləri arasında "Fedon" və "Yerusəlim" əsərlərinin müəllifi M. Maymonid (Maimonides), İ. Nyuton (Isaac Newton), fəlsəfi-rasionalist və naturalist B. Spinoza (Baruch Spinoza), dini sionizm teoriyasını yaradan M. Baber (Martin Buber) və digər adlar vardır.

Hind ilahiyyatında vedalar, upanişadalar və Bhaqavad Gita kimi müqəddəs mətnlər əhəmiyyətli rol oynayır. Hind filosofları arasında Bhaqavat Gitanı tərcümə edən və hind fəlsəfəsi üzrə araşdırmalar aparan A. Şankara (Adi Shankara), Ramanuja və Madhva kimi şəxslərin adları məşhurdur.

Buddist ilahiyyatında buddist təlimlərin və Sutta Pitaka və Abhidhamma Pitaka kimi müqəddəs mətnlərin tərcümələri əhəmiyyətlidir. Buddist mütəfəkkirlər arasında Theravada buddizminin tərəfdarı "Mulamadhyamikakariki" və daha dörd əsərin müəllifi Naqarcuna (Nagar-

juna), Yoqaçara fəlsəfəsinin banisi Asanqa (Asanga) və Buddizmin inkişafına təsir edən “Trimşika” və “Vimşatika” əsərlərinin müəllifi Vasubandhu (Vasubandhu) kimi alimlər mövcuddur.

Bu alimlər ilahiyyatın və dinşünaslığın inkişafına vacib töhfələr vermişlər və hələ də bir sıra müasir alimlər həmin mütəfəkkirlərin fikirlərinin təsirinə məruz qalmağa davam edirlər (Лебедев 2015, 67-85).

Nəticə

İlahiyyat və dinşünaslıq arasındakı fərqləri başa düşməyin bir yolu onların verdiyi suallara baxmaqdır. İlahiyyat “*Allahın mahiyyəti nədir?*” və ya “*Qurtuluşun mənası nədir?*” kimi suallar verir. Bu suallar Tanrının varlığı və tədqiq olunan dini ənənənin doğru olduğu fərziyyələrinə əsaslanır. İlahiyyat fərdlər və icmalar üçün dini inanc və təcrübələrin mənasını və əhəmiyyətini anlamağa çalışır.

Dinşünaslıqda isə “*Dinin mənşəyi nədir?*” və ya “*Dinin mədəni və sosial funksiyaları nələrdir?*” kimi suallar verilir. Bu suallar hər hansı xüsusi dini ənənənin doğru olması fərziyyəsinə əsaslanmır, əksinə, dini bir insan fenomeni kimi başa düşməyə çalışır. Dinşünaslıq dininin tarixini və mədəni kontekstlərini və cəmiyyətə təsirini araşdıraraq, dini mədəni və sosial institut kimi anlamağa çalışır.

Təməl fərqliliklərlə yanaşı, ilahiyyat və dinşünaslıq arasında üst-üstə düşən mövzular da vardır ki, onlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Hər iki disiplin də dinlərin mahiyyətini və xüsusiyyətlərini anlamaq üçün əhəmiyyət kəsb edir. İlahiyyat Tanrının varlığı və xüsusiyyətləri haqqında teoloji açıqlamalar verir, dinşünaslıq dinlərin tarixini və qaynaqlarını incələyən bu teoloji açıqlamaları dəstəkləyə və ya dəyişdirə bilər. Eyni zamanda, dinşünaslıqda dinlərin sosial, mədəni və tarixi aspektlərini dərk etmək üçün ilahiyyatın açıqlamalarına ehtiyac vardır. Belə çıxır ki, dini tədqiqatlarda fərqli metodlardan istifadə etməsinə baxmayaraq, ilahiyyat və dinşünaslıq bir-birini tamamlayan disiplinlərdir.

İlahiyyat, adətən, müəyyən dini ənənəyə əsaslanır və bu ənənənin inanc və təcrübələrini anlamağa çalışır. İlahiyyat fərdlər və icmalar üçün dini inanc və təcrübələrin mənasını və əhəmiyyətini anlamağa istiqamətlənir. Həmçinin ilahiyyat müəyyən bir icmanın inanc, doktrin və mənəviyyat məsələləri ilə məşğul olur. Dinşünaslıq isə Antropologiya, Tarix, Fəlsəfə və Sosiologiya kimi müxtəlif fənlərdən istifadə edən fənlərarası bir disiplindir. Dinşünaslıq dini onun mədəni və tarixi kontekstlərini, inanclarını, ayinlərini və rituallarını araşdıraraq, dini bir in-

san amili kimi anlamağa çalışır. İlahiyyatdan fərqli olaraq, dinşünaslıq inanc və ya doktrin məsələləri ilə deyil, daha çox dinin bir insan institutu kimi obyektiv öyrənilməsi ilə məşğul olur. Nəticədə belə çıxır ki, ilahiyyat elmi dini inanca əsaslanıb öyrənir, dinşünaslıq elmi isə dini mədəni və sosial hadisə kimi obyektiv və akademik nöqteyi-nəzərdən araşdırır.

İlahiyyat və dinşünaslıq özünəməxsus metodlara sahib olub fərqli disiplinlər olmalarına baxmayaraq, araşdırmamız onu göstərdi ki, bu iki elm arasında münasibətlər fərqli rakurslara sahib akademik disiplinlərin bir- birini tamamlayacağı və insanların dini inanclarını daha yaxşı başa düşə biləcəyi fikrinə söykənir. Hər iki disiplin dinlərin qarışıq mahiyyətini dərk etməyə çalışarkən, aralarındakı ixtilaf və dialoqlar daha çox məlumat və anlaşma təmin edə bilir. Nəticədə, dinşünaslıq və ilahiyyat fərqli disiplinlər olsa da, hər ikisi insanların dini inanclarını başa düşməyə, habelə qloballaşan dünyada cəmiyyətlər arasında dialoq və əlaqə qurmağa çalışır. Hər iki disiplin də elmi metoda sahib olduğu üçün insanların dini inanclarına və rituallarına tolerant münasibəti təmin etmək üçün bir-birini tamamlaya bilir. Hər iki sahənin öz güclü və məhdudiyətli tərəfləri də var ki, bu da aralarındakı fərqləri anlamaq baxımından dinin öyrənilməsi ilə maraqlanan hər kəs üçün vacibdir.

Ədəbiyyat

Антонов К.М. (2012). «*Теология как научная специальность*», Вопросы философии, Москва, (с. 73-84).

Bernhardt Reinhold. (2012). “*Comparative Theology: Between Theology and Religious Studies*”, Religions, № 3, (p. 964–972).

Francis X. Clooney SJ. (2010). *Comparative Theology: Deep Learning Across Religious Borders*. Wiley-Blackwell, (208 p.).

Knott Kim. (2007). *Religious studies and its relationship with theology: A spatial analysis*, The Finnish Society for the Study of Religion, vol. 43 No. 2, (pp. 173–197).

Киселев Б.Н. (2020). “*Теология и религиоведение: перспективы диалога*”, Гуманитарный научный вестник. №6. (с. 90-94).

Кузьмина Е.В. (2013). «*Наука о религии: теология и (или) религиоведение?*», Культура и искусство, Ом. ун-та, № 1, (с. 149–150).

Лебедев В., Прилуцкий А., Викторов В. (2015). Религиоведение. Москва: Юрайт, (629 с.).

Motahhare Amene. (2007). Theology and religious studies. The Quality Assurance Agency for Higher Education, (24 p.).

Овсиенко Ф.Г. (2004). «Сферы изысканий религиоведения и теологии и специфика постижения ими рассматриваемых объектов», Религиоведение, № 2, (с. 116–130).

Скворцов К. (2003). Философия отцов и учителей Церкви (период апологетов). Киев. (472 с.)

Yeşilyurt Temel. (2009). “*Küreselleşme sürecinde İslam`ın geleceği ve ilahiyatçıların rolü*”, İlahiyat Fakültesi Dergisi, №14:1, (s. 1-36).